

A POR METAMORFÓZISAI

Móricz Zsigmond és Török Gyula

Móricz Zsigmond *Forró mezők* című regényét többféle szempontból is alaposan elemezte az újabb szakirodalom – itt elsősorban Benyovszky Krisztián és Szilágyi Zsófia értelmezéseire gondolok. Mindketten megállapítják, hogy Móricz egyetlen „krimije” egyben dzsentri-regény is kívánt lenni, s ez a kétféle törekvés olyan feszültségeket szült a kompozícióban, amelyekkel a szerző nem tudott (vagy talán nem is akart) megbirkózni. Ahogy Benyovszky Krisztián írja *Forró trópusok* című tanulmányában:¹ „a szerző kétféle, egymással nehezen összeegyeztethető olvasói elvárásnak kívánt megfelelni: feladványt, izgató rébuszt konstruálni, de ezzel együtt a vidéki dzsentri kiábrándító rajzát is adni.” A megállapítás alapján véve nyilván helytálló; annyiban mégis vitakoznék vele, hogy a krimi magvát alkotó rejtély és egy társadalmi réteg – jelen esetben a dzsentri – ábrázolása *elvileg* aligha összeegyeztethetetlen. Arról sem vagyok meggyőződve, hogy Móricz valóban „kiábrándító” képet kívánt adni a dzsentri-ről, hiszen a regény szövegéből inkább az derül ki, hogy ez egy kritikus helyzetben levő, ám ugyanakkor a magyarság legfontosabb értékeit hordozó társadalmi réteg. Ami a bűnügyi regény műfaji szabályainak való megfelelést illeti, szintén csak részben tudok egyetérteni Benyovszkyval. „A *Forró mezők*-ből hiányzik a rejtélyt megoldó hivatásos vagy amatőr Nagy detektív alakja, aki módszeresen fejt fel az ügy összegubancolódott szálait, s a zárójelenetben tá-

lalja a megoldást. Az pedig végképp nem egyeztethető össze a klasszikus detektívtörténet hagyományával, hogy az ügyben nyomozó detektív (a főkapitány) legyen a tettes.” Papp Béni főkapitány valóban nem vethető össze Sherlock Holmes vagy Poirot figurájával, de ennek elsősorban nem az az oka, hogy ő maga rendőrtiszt. A krimi műfaji szabályai sokféle verziót, kísérletezést elviselnek (gondoljunk csak Dashiell Hammett *Véres aratására*, ahol sokáig nem tudhatjuk, hogy vajon nem maga a nyomozó-e a gyilkos, vagy Agatha Christie *Ackroyd-gyilkosságára*, amelyben a narrátor a bűnelkövető). Egyetértek Szilágyi Zsófia véleményével, mely szerint a nagy különbség igazából abban rejlik, hogy „a detektívnek *nem* az igazság felderítése a célja.”² Mindazonáltal megjegyzném, hogy ez a kétségtelen tény ellentmond a regény későbbi változatában betoldott igazság-motívumnak³, amely nagyon hangsúlyosan megjelenik a szövegben, de strukturálisan és poétikailag nem kaphat igazi funkciót. Fábján főszolgabíró figurájára gondolok, akiben Papp Bénihez hasonlóan szintén felmerül az a gondolat, hogy az adott helyzetben „valóban az látszik a legfontosabbnak, hogy ez a szegény teremtes [*vagyis Vilma, a gyilkosság áldozatának felesége* – A. G.] megnyugodjon”, ami aligha összeegyeztethető az igazság felderítésének szándékával. De mindenképpen figyelemreméltó, hogy mindig az ő alakjához kapcsolódik valamilyen módon a nagybetűs Igazság igénye. Fábján kétségkívül szintén nyomoz,

bár inkább tekinti magát az igazság passzív eszközének, mint aktív kutatójának. „Mintha mindnyájuk felett ott ülne s nézné apró, szenvedő mozgásaikat az Igazság.”⁵⁴ Vagy vegyük ezt a passzust: „Ahogy a főszolgabíró az utcán ment, itt is, ott is emberek ácsorogtak. Érezte, hogy mindenki utána néz, s szinte úgy volt, mintha az egész világ ellenőrzése mellett vinné az igazság fáklóját.”⁵⁵ Móricz tehát – legalábbis a második kiadásban – nem tévesztette szem elől azt a követelményt, hogy egy bűnügyi történetben az igazság nem maradhat felderítetlen. Megfordulhatott a fejében egy olyan regény-modell lehetősége is, amelyben a rejtély megoldása mintegy a szereplők akarata ellenére, vagy legalábbis nem túlságosan lelkes asszisztenciájuk mellett, egyfajta személytelen erőként működve kerülne napvilágra. Ha így is történt (amit már nem fogunk megtudni), nyilván se energiája, se türelme nem volt ennek a megoldásnak a végigviteléhez. Fáján így inkább az írói ideológia szócsöveként kezd működni, vagyis abban a potenciális funkciójában, mely szerint majd ő deríti fel az igazságot, kétségkívül elhalványul az alakja. Végül soron tehát megállja a helyét Szilágyi Zsófia állítása, mely szerint a *Forró mezők*ben Móricz éppen „azt mutatja meg, miért nem játszódhat ebben a közegben valódi detektívregény.”⁵⁶

Benyovszky Krisztián érdeme volt, hogy elsőként elemezte mélyrehatóan a pornak és a forrósnak mint a cselekménytér, a nyírségi táj meghatározó attribútumainak prózapoétikai szerepét a regényben. Ahogy írja, az így meghatározott környezet Móricznál vagy hangulatteremtő kulissza, vagy a szereplők sorsát és a cselekményt is befolyásoló tényező, vagy nagyon is hangsúlyos retorikai alakzat. (Esetleg mindhárom egyszerre, tegyük hozzá.) Hangtani-stilisztikai elemzéseivel alapjában véve egyetérttek. Amit mostani hozzászólásomban hangsúlyozni szeretnék, az egy olyan intertextuális összefüggés lehetősége, amelynek a szakirodalomban eddig nem találtam nyomát. Móricz művének, illetve Török Gyula *A porban* című regényének ilyen jellegű összekapcsolhatóságáról van szó. Török regénye 1910-ben már folytatásokban megjelent, könyv formájában azonban csak 1917-ben sikerült publikálnia. 1918-ban, vagyis halálának évében adta közzé második regényét, *A zöldköves gyűrűt*. A *Forró mezők* tehát Török Gyula halálának tizedik évfordulóján jelent meg először. Nem tudok filológiai adalékokkal szolgálni annak alátámasztására, hogy ez az

egybeesés játszott-e szerepet Móricz művének létrejöttében. Azt tudjuk, hogy a két szerző ismerte egymást, s hogy Móricz (legalábbis Harsányi Zsolt szerint) a Török által igen nagyra becsült két-három író egyike volt. Arra nézvést, hogy Móricznak mi volt a véleménye harmincéves korában elhalt pályatársa munkásságáról, a magam részéről nem tudok semmit. Mindazonáltal hasznosnak látom, ha összevetjük egymással a két regényvilágot; erre egyrészt a portotívum megdöbbenően hasonló prózapoétikai szerepe, másrészt a dzsentrí-problematika azonossága ad alapot. Azt fogom vizsgálni, hogy Móricz mennyiben használ a Török Gyulához hasonló eszközöket a vidéki Magyarország ábrázolására, másrészt, hogy mennyiben lép túl rajta a szociális miliő és dinamika felvonultatásában. Egy hasonlatot megkockáztatva: a Török Gyula ábrázolta világ statikus állókép; olyan, mintha a főszereplő nézőpontja egy szilárdan rögzített, körben forgó kamera volna. A *Forró mezők* világát ezzel szemben dinamikus összefüggések határozzák meg; a gyilkosság kibillentti addigi helyzetükből a legkülönfélébb szociális rétegekhez tartozó embereket, ellentéteket generál és hoz napvilágra. A kamera mindig más és más szereplő nézőpontjával azonosul.

Látható, miként sulykolja az elbeszélő az olvasó tudatába a hely poros és fullasztó mivoltát” – írja Benyovszky Krisztián.⁷ Ugyanő bővebben citálja az idevonatkozó szövegrészeket, amelyek közül én csak két rövid mondatot idéznék fel illusztrációképpen. „A piac olyan volt, mint egy sivatag, a gömbakácok levelei össze voltak zsugorodva s porral fedve. Minden porba volt temetve, az út, a háztetők, az ablakok, az emberek, minden poros volt, még az ég is.”⁸ Kender Pált, Török Gyula hősét hazaszólitja édesanyja, hogy csináljon rendet az ősi birtokon. Pál a lelke mélyén érzi, hogy ez a hívás, amelyre nem tud nemet mondani, boldogtalanná fogja tenni. „Hát én fogok talán otthon rendet csinálni, abban a porfészekben, ahol nyáron ujjnyi fehérség borul mindenre, még az emberek agyára is? Én legyek erélyes a porvárosban, ahol fuldoklik a tudóm, mert nincs más, csak evés, ivás meg pletyka? És ha eső esik, akkor sár lesz a porból. Olyan mély és ragadós sár, hogy az ember elmerül benne, mint az ingoványban. Ide kell nekem menni. És muszáj, muszáj, mert már régen elvesztettem minden jogcímet arra, hogy itt éljek...”⁹ Megfigyelhetjük a két világ radikális szembeállítását, amire valószínűleg a 19. századi orosz regények nyújthattak példát Török Gyulának. Rögtön je-

gyezzük meg, hogy Móricznál ez a szembeállítás teljesen hiányzik; nála semmiféle városiaság nem ígér kiutat a fullasztó porral fedett vidékiség közegéből. Ezért aztán nem is állíthatjuk, hogy a por a *Forró mezők*ben pusztá allegorikus jel lenne. Töröknél viszont egyértelműen van egy ilyen funkciója a porral fedettségnek, amely szinte szemantikai szükségszerűséggel változik át sárrá. „A porváros kellős közepében ilyen gondolatok foglalkoztatták Kender Pál földbirtokost, aki nemrégiben falusi Hamletnek nevezte magát. Valósággal begubózdott a nagy gondolatba. Kellemsen beburkolódzott az idegen hangulatokba, és észre sem vette, hogy odakint megelevenedett az utca pora. Talán először történt az idén, hogy a kocsutak szürke púdere, amely minden rizspornál finomabb állapotú, igazi életére támadt. Ha kocsi ment végig az úton a lovak lábánál gomolygó felhők kavargtak, és a szekér után felcsapott a házmagasságú poráradat. Jöttek apró kis szelek, amelyek csak a legfinomabb porrészecskéket ragadták magukkal, aztán könnyed forgószelecskék hordoztak össze papírszeleteket, régi rongyokat, forgácsot, elhullajtott szalmaszálakat, és amikor együtt volt a kis szemétdomb, porral nyomtatták le a tetejét. A következő pillanatban mégis megbánták, hogy ilyen sikerült munkát végeztek, és két-három kis forgatag közös erővel látott neki a piszkos szalmaszálak, papírlapok szétszedéséhez. Magasra emelték a sok piszkot a szemközt vágató szelek, és idegen udvarokon csapták le elernyedve, erőtlenül a tavalyelőtti lappeldányok papírdarabkáit. A nyitott ablakokon át belehelte a mozgó légáradat a finom porszemecskéket, amelyek nyugodtan leszállottak az asztalra rakott könyvek tetejére, a tükör előtt álló nippekre, az emberek arcára, ruhájára és tüdejére.”¹⁰ És egy utolsó idézet: „Ilyen állapotok uralkodván a szépen letarolt, szűz mezőkön, senki sem csodálkozhatik azon, hogy a porváros sárvárossá változott egypár heti csöndes esőzés után. Az égi áldás ugyanis nem szállott szakadó zuhatagok alakjában a kitűnő vidékre, hanem szépen és egyenesen permetezett, akár a szőlőkénező masina. Néha vékony és végtelennek látszó szálak alakjában szűrődött a hűvös víz a kis házak nyakába. Ezek a milliányi apró selyemfonalak összekötötték a porváros földjét az éggel, illetve csak a fellegekkel, mert hiszen eget pénzért sem lehetett látni ezekben az időkben. Barta Bertalané igen szellemesen megjegyezte egyszer, hogy túbe lehetne húzni az esőt, olyan vékonyan eresztődik alá. Ámde akárhogy esett is az eső, annyi bizonyos, hogy a földet átítatta talán egészen a közepéig. Az első napokban még kavargott a por a kocsik nyomában, mert a por, a feneketlen, könnyű és száraz por úgy itta a vizet, mint az itatós. Később megdagadt a mindig repülni kész réteg, és kemény tészta formálódott belőle. Csak utóbb hígult fel, és

hetek múlva eresztette át az esők áradatát a becsületes és szilárd anyaföldre. Mikor azután ez is meglágyult, attól a naptól kezdve nem lehetett többé gyalog járni még az úgynevezett járdákon sem. A porváros előjárósága ugyan elhatározta, hogy a modern kor követelményeinek megfelelően aszfalt-, illetve betonjárdát létesít, de ez a várva várt újítás nem következett el sohasem.”¹¹ Az idézet utolsó sora arra mutat, hogy a por és a sár Töröknél nem elkerülhetetlen végzet, hanem kulturális vagy inkább civilizatorikus elmaradottság következménye, amelyet elvileg lehetne orvosolni. Noha Móricznál is vannak nyilvánvaló utalások a modernizáció lehetőségére (főleg, s ez újabb közös vonás Törökkel, a zsidók társadalmi szerepe kapcsán), a *Forró mezők*ben a magyar mentalitás egyfajta társadalmi fátumként mutatkozik meg, amelynek retorikai és poétikai megjelenítője a por.

A pormotívum, persze, nem új dolog; már Ady is „a szürke, porszínű magyar életről” beszél *A magyar Pimodán*ban, és nagy valószínűséggel találhatnánk még korábbi példákat is. Inkább a motívum felhasználásában és poétikai funkciójában mutatkozó különbségekre érdemes odafigyelnünk. Török Gyulától még számos olyan szövegrészt idézhetnénk, a tüdőt nyomasztó portól a porköpeny nevű intézmény felhasználásáig, amelyeknek könnyen megtaláljuk a párját Móricznál. A kettejük közti különbség leginkább Móricz radikális vakmerőségében, vagy, mondjuk ki, gátlástalanságában van, amellyel a por-szimbolikából adódó lehetőségeket kiaknázza. „A két férfi ott ült a porködben, amely a becsukott ablakon vastagon tódult be, úgyhogy szinte egy egységes anyaggá változtatták az iroda levegőjét. Persze, az előbb itt lefolyt vita, a lábak dobogása, a kezek mozgása, a testek dübörgése verte így fel a könnyű porszemek miriádjait. Csak elnyúlni ebben a melegben, s kilógatott nyelvvel heverni, mint a kutyá. És semmit se tenni, semmit se cselekedni. Most lekókkad a gondolat s csak éppen a szervezet működik automatikus gép módjára.”¹² A por elől nála nincs menekvés, és ez magyarázza, hogy a *Forró mezők*ben egyáltalán nem jelenik meg az *elvágyódás* mozzanata, amely Török Gyula világában ténylegesen „strukturászervező elv”, hogy egy hajdani prózapoétikai fogalmat használjunk. Ez annál is különösebb, mivel Móricz is folyamatosan hangsúlyozza, hogy a „sertészsírzagú” létmód helyi jellegzetesség, amely minden nagyszabású eszme vagy tragédia lehetőségét kizárja. Egy sokat idézett bekezdésben olvassuk: „nincs fon-

tossága a legfontosabb dolgoknak sem, s emiatt vagy hirtelen tragikusra fordul minden, vagy maga a szent tragédia is kopár unalommá perzselődik. Porrá zül-lik itt minden, ennek a homoktengernek a levegőjé-
ben kavarnak a sziklák, a szirtek, górcső alatt ször-nyű s ormótlan borzalmak, bár por, csak por, csak por.¹³ A tehetetlenség a szó szoros értelmében vitá-
lis kényszer ebben a világban, maga a nagybetűvel írt Élet pedig „mint egy bomlott gép jár a mezőkön”.
„Itt senki sem tehet semmit. Itt csak várni kell, amit az ismeretlen cselekvő, a fáradhatatlan, az örökkéva-
ló tesz, az Élet.”¹⁴ Ez a sajátos determinista vitalizmus, amelyre ismereteim szerint a szakirodalom nem for-
dított még figyelmet, egyfajta filozófiaként működik a regényben, és kizárja mind egy utópikus ellenvilág,
mind pedig az oda elvágódó hősök megformálásá-
nak lehetőségét.

Töröknél még semmi nyoma mindennek. Ken-
der Pál tehetetlensége ugyanis más természetű.
Őt mintegy az ősoktól örökölt renyhesség akadá-
lyozza meg a kitérésben, legyen szó akár a magánélet-
ről (vagyis az övénel alacsonyabb társadalmi helyze-
tű szerelmének vállalásáról), akár valamilyen alkotói
vagy gazdaságilag kreatív tevékenységről. Nem vélet-
lenül a zsidó orvos az ellenpontja, aki saját megfogal-
mazása szerint az egyetlen intelligens ember a porvá-
rosban; ennek megfelelően akkor lesz öngyilkos, mi-
kor megtudja, hogy még ő is elmegy, mivel felfigyel-
tek a szakmai munkájára Budapesten. A doktor érteti
meg vele önnön helyzetét. „– Kedves uram – mosoly-
gott a doktor –, én se dolgozzak szorgalmasan? Zsi-
dó vagyok, tisztelt földbirtokos úr, és az első nem-
zedék a családomban, amely a szellemi munkából
él. Az én őseim túlnyomólag rongyszedők voltak, és
már évszázadok óta egyebet sem csináltak, mint pi-
hentek és imádkoztak. Nekem könnyű dolgozni. Én
nem lehetek fáradt. Ezt csak az úgynevezett törté-
nelmi családoknak a gyermekei engedhetik meg ma-
guknak. Ők már lehetnek fáradtak, mert őseik vagy
kiverekedtek, részegre csalták vagy tunyára aludták,
pihenték magukat. Az én dédunokáim is fáradtak
lesznek, mert én vagyok az ő, aki részegre tüleked-
te magát a garasokért.” „Pál nem is tett ellenvetéseket...
Elfogadta és a magáévá tette a magyarázatot. A törté-
nelmi családokról elég gyöngye véleménye volt ed-
dig is, és saját magát is odaszámította sötétebb per-
ceiben azok közé a bizonyos családok gyermekei közé.
És ilyen pesszimiztikus percei gyakran voltak, mert
a szó szoros értelmében a ködben élt. A kerti szilva-

fákat néha alig látta az ólomszínű páráktól, és teljes
bizonytalanság, tompa tájékozatlanság ült az agyára
is. Várta, várta a levelet, amely végre megmondja ne-
ki, hogy mi lesz a sorsa, és várta a pillanatot, amely-
ben elszabadulhat a ragadós sártenger kellős közepé-
ből.”¹⁵ Az orvos tulajdonképpen lebeszéli mind az al-
kotás vágyáról, mind pedig a kasztok határait feszege-
tő magánéleti lépésekről, mégpedig a túlélés érdeké-
ben. „Mondtam már, hogy önnek nem az alkotások
felé kell törekednie. Igyekezzen nyugodtan, szépen és
okosan élni. Nincs annál nagyobb gyönyörűség. Az
én feltevésem szerint ön olyan nyugvópont a családja
történetében. Ne vigasztalgassa magát úgy, mint egy
hisztérikus asszony, hiszen a legszebb és legegészsé-
gesebb vigasz vár önre, a gyermek.”¹⁶ Az érvelés logi-
kája leginkább a Zola-regényekben felbukkanó szár-
mazás-determinista ideológiákra hajaz. Nem annyira
biológiai meghatározottság ez, hanem inkább az a
meggyőződés, hogy a Taine-i *milieu*, vagyis a tár-
sadalmi környezet és az a pozíció, amelyet az egyén
a generációk láncolatában elfoglal, behatárolja a cse-
lekvési lehetőségeit. Kender Pál figurája nem mindig
éltszerű, gyakran átüt rajta a didaktikus írói szán-
dék. De az öngyilkossága előtti utolsó gesztusa ma-
gas szinten villantja fel Török Gyula írói képessége-
it. „Önkéntelenül kivette a biciskáját, kinyitotta a leg-
élesebb kis kést, és faragcsálni kezdett a puha fában.
Figurákat vésett a vezetékneve alá, és a keresztnéve
után. Halkan zümmögve egy méh szállott el mellet-
te. Felállott és utána nézett, aztán megint a karfa fe-
lé fordult. A friss faragás nagyon is jól látszott: aki
erre sétál, biztos észreveszi. Hirtelen göröngyöt vett
fel és port dörzsölt a figurákba, mint gyerekkorában,
ha azt akarta, hogy ne vegyék észre a fába vésett be-
tűt.”¹⁷ A pszichológiai karakter lehetőleg megje-
lenítésével van dolgunk: Kender Pál egyszerre akar
nyomot hagyni és észrevétlen maradni; voltaképpen
ez az eldöntetlenség a végzete. A kisváros egyetlen
tömbként áll vele szemben, a társadalmi rétegzett-
ség következményei csak az ő személyiségén átszü-
remkedve, vagyis jelentősen letompítva jelennek meg.

AMóricz regényének helyszínéül szolgáló
porfészek (vagy porfészkek) lakosságá-
nak ábrázolása viszont éppen a dramati-
kus különbözőségek és érdekellentétek színre lépé-
tése miatt válik izgalmassá. Itt mindenkinek a sor-
sa összekapcsolódik, s akár egy pókháló szálain elin-
dított rezgés, elér a legtávolabbi sarkokba is. Ezt így
magyarázza a narrátor: „Ezek a nagy családok any-

nyira szem előtt vannak, hogy ha náluk valami törté-
nik, az egész lakosság fel van dúlva, s csak azon rágó-
dik, mintha mindnyájuk sorsáról volna szó.”¹⁸ Ezért
nézhetünk be a parasztok viskóiba, a jegyző lakásá-
ba, földbe ástott kalyibákba és még sorolhatnám. Iga-
za van Szilágyi Zsófiának, amikor megjegyzi, hogy
egy bizonyos ponton túl Móricz cselekményszövé-
si módszere Simenonéra kezd emlékeztetni. A leg-
szegényebektől oly távol eső, és mégis nagyon kö-
zeli kastélyban történt gyilkosság folyamatokat in-
dít el az emberekben, régen lappangó feszültségeket
hoz felszínre. Elképzelhető lenne akár egy dominó-
effektusként bekövetkező gyilkosságsorozat is; ehe-
lyett azonban az író a meglehetősen giccses és hitel-
telen megoldást választja: a kettős öngyilkosságét. Az
elemzőknek igazat adva meg kell állapítanunk, hogy
bűnügyi regényként szemlélve a regény számos seb-
ből vérzik. Nem jár jobban a dzsentri-szál sem, amely

elfullad a Fábján szájába adott tudálékos monológok-
ban. Arra már csak egy mondatnyi helyem maradt,
hogy megemlítsem a másik motívumot, amely Mó-
ricz és Török regényvilágát összekapcsolja: a zöldkö-
ves gyűrűét, amely utalhat Török Gyula második re-
gényének címére is. „Itt az egész megyében minden-
ki ismerte a zöldköves gyűrű legendáját. Török gyű-
rű volt.”¹⁹ Nem akarom erőltetni a párhuzamot, de
a gyűrű-motívumot is olvashatjuk úgy, mint a Török
Gyula-regény egy mozzanatának (valljuk be, nem túl
szerencsés) variációját. Amiben viszont Móricz kifeje-
zetten zseniális, az éppen az imént már említett bel-
ső dinamika. A sorsok, típusok a jellegzetes, ugyan-
akkor végletesen egyénített figurák szinte átláthatat-
lan kavargása, előre aligha megjósolható összekoc-
canása majd elválása, egyszóval ez a belső mozgás,
amely mintegy leképezi a vad, beláthatatlan és ésszel
uralhatatlan élet vak és megállíthatatlan működését.

JEGYZETEK

1 Benyovszky Krisztián: <i>Forró trópusok</i> – Móricz Zsigmond: <i>Forró mezők</i> = <i>Literatura</i> , XXX. évfolyam, 2004/1. 51-65.	regényei és elbeszélései, 4. kötet. Magyar Helikon, 1963. 673.	12 Móricz i. m. 701.
2 Szilágyi Zsófia: <i>Móricz Zsigmond</i> . Pozsony, Kalligram, 2013, 709.	5 Móricz i. m. 677.	13 Móricz i. m. 701.
3 Az 1939-es második kiadásban a mű egy új fejezettel bővül, amely Benyovszky Krisztián szerint „legalább két kerek novellát foglal magában”. Benyovszky, i. m. 55.	6 Szilágyi i. m. 710.	14 Móricz i. m. 702.
4 Móricz Zsigmond: <i>Forró mezők</i> . Móricz Zsigmond	7 Benyovszky i. m. 56.	15 Török i. m. II/196.
	8 Móricz i. m. 603.	16 Török i. m. II/218.
	9 Török Gyula: <i>A porban</i> . I-II. kötet, Franklin, é. n. 57.	17 Török i. m. II/220.
	10 Török i. m. I/129.	18 Móricz i. m. 746.
	11 Török i. m. I/194.	19 Móricz i. m. 704.

■ **Angyalosi Gergely** (Budapest, 1953) – irodalomtörténész, kritikus, az MTA BTK ITI tudományos főmunkatársa, a Debreceni Egyetem Filozófiai Intézetének tanszékvezető egyetemi tanára.